DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-59-78

"I COLLECT THE ROSARY FROM WORDS...": POETIC FEATURES OF RAZIL VALEEV'S VERSES

Nurfiya Marsovna Yusupova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
faikovich@mail.ru.

The article describes the life and creative path of Razil Valeev, analyzes his poetic works and determines the poet's place in Tatar poetry of the second half of the 20th–early 21st centuries. Although the writer worked fruitfully in all three forms of verbal art, it was in the poetic field that he became famous as a talented poet. This article proves that many poet's works have become "programmatic" for Tatar poetry and identifies the main trends in his literary career. The central motifs and innovations, introduced by R. Valeev into the concept of the lyrical hero and the verse poetics, are presented in the context of the literary process of the second half of the 20th–early 21st centuries. As a result of our analysis, we trace a revival of rebellious traditions in R. Valeev's works; against this background, we reveal the concept of his lyrical hero, as well as his system of motifs. The poet revived avant-garde traditions in the spirit of Taktash, successfully used Aesopian language through symbolic images and referred to the folk style in spiritual lyrical poetry.

Key words: Razil Valeev, lyrical hero, poetry, image, genre, motif, literary device, Aesopian language, folklore style, rebellion

Introduction

With his unique poetic language, rich in reflections on the fate of man, country, people and nation, on the meaning of life, depth of feelings, sometimes rebellious fervor, compositional and rhythmic harmony and his creative work in various genres, Razil Valeev made a great contribution to the development of Tatar literature in the second half 20th – early 21st centuries. The poet both continued and improved the age-old classical traditions and enriched Tatar poetry with verbal and figurative acuity, mental and philosophical ideas. As the author of about fifty books, four plays and about 200 songs, he actively worked in three types of literature (poetry, prose and drama), which made him a famous public and government figure.

Razil Valeev was born on January 4, 1947 in the village of Tashlyk, the Nizhnekamsk District of Tatarstan (formerly the Sheremetyevo District). He got his primary education in his native village and continued his studies at the neighbouring Shangalchin eight-year school, after leaving it he, striving for knowledge, entered Secondary School No. 1 in the city of Nizhnekamsk.

While he was still at school, he became interested in writing poetry and stories; several of his poems were published in the regional newspaper. The desire for creative work led the future writer to the Journalism Department of Kazan State University in 1965. The rebellious spirit of Taktash's poems penetrated his soul, it was a call to action for him. In 1968, during a congress of Tatar writers, R. Valeev and his several groupmates threw leaflets into the hall demanding permission to publish the magazine "Idel" and provide a platform for young people. For that time it was a very bold step. After some time, this rebellious character led the young man to the M. Gorky's Literary Institute of the USSR Writers' Union in order to improve his knowledge of literature.

After graduating from the institute and on returning to Kazan, R. Valeev continued to work in the field of journalism. He worked in the magazine "Yalkyn" ("The Flame") as a literary employee, the head of a department and an executive secretary. During this period, he purposefully immersed in writing works for children, published two books of poetry and prose, and essays dedicated to writers. During these years, R. Valeev became interested in translation, he translated the fairy tales of the peoples of the world into Tatar: "The Little Prince" by A. Exupery, "The Hound of the Baskervilles" by K. Doyle and "Mowgli" by R. Kipling.

In 1981, R. Valeev was appointed head of the Writers' Union of Naberezhnye Chelny, and in

1984, at the writers' congress, he was elected deputy chairman of the board of the Tatarstan Writers' Union. In 1986, he was elected to be director of the National Library and successfully worked in this position until 2000, expanding the scope of the Library's activities. In 1989, he took an active part in the creation of the "Zhyen" ("The Meeting") fund, becoming one of those who determined the direction of the organization's activities. It is thanks to this foundation that the deeds and works of many individuals who left a noticeable mark on the Tatar world achievements were returned to broad layers of the population and good deeds committed in the name of the Tatar people were revealed to the world.

From these years on, R. Valeev's social activities began. Since 1990, he was elected a people's deputy of Tatarstan, he was the chairman of the Committee of the State Council of Tatarstan on culture, science, education and national issues, a member of the presidium, chairman of the board of trustees of the National Library of the Republic of Tatarstan, vice-president (1995) and president (2008) of the Tatar PEN Center World Writers Association. He was a member of many public and cultural foundations, commissions, organizations and was directly involved in resolving issues related to the political, social, economic and cultural life of the Republic of Tatarstan.

R. Valeev' social and literary activity received recognition from both the state and the citizens; he was an Honored Worker of Culture of Tatarstan (1990) and Russia (1997), Candidate of Historical Sciences (2005), he was awarded the "The1000th Anniversary of Kazan" medal (2006), a medal "For Valiant Work" (2016), an honorary badge of the State Council of Tatarstan "For Contribution to the Development of Parliamentarism" (2015), he was also the winner of the international silver medal "For Contributions to the Preservation and Development of Civilization, Life and Culture on the Planet", a medal "Vasily Shukshin" of the Writers' Union of Russia, a medal "For Contributions to the Development of Kazan". For the collection of novels and stories "Iske segat dores yori" ("The Old Clock Runs True") (2004) and the book of songs "Yadkar" ("A Monument") (2005), he was awarded the Gabdulla Tukay State Prize of the Republic of Tatarstan in 2007. In 2011, R. Valeev got the title "People's Poet of the Republic of Tatarstan".

More than a dozen collections of the poet's poems in the Tatar language have been published.[1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10], about the work and activities in the field of poetry of such scientists, critics, publicists, writers as L. Oshanin [11], M. Galiev [12], M. Gusmanov [13], N.Hisamov [14; 15], D. Zagidullina [16], R. Zaidulla [17], T. Minnullin [18], R. gatash [19], F. Sirotimova [20]. published individual articles, memoirs. Nevertheless, it remains relevant to evaluate the poetry of Razil Valeev from the point of view of modernity, on new methodological grounds, to determine his contribution to the development of Tatar poetry, his place in the poetic space.

Methodological Basis Of Work

The methodological basis of the work is hermeneutic research [21] and "motivated poetics" proposed by B. L. Borukhov who defines interpretation as the ultimate goal of research activity and, as the main method of analyzing a literary text, identifies canonical (natural) interpretation, which he calls the motivation of the text [22]. B. L. Borukhov distinguishes cultural, conventional and mental types of motivation [22, p. 13]. When studying Razil Valeev's poetry, we placed his conventional type at the center. The studies of this type show that in each period literary texts obey their own laws or reject them. Conventional motivation makes it possible to highlight the main poetic features of Razil Valeev's poetry, to identify the main directions in his work development and the revival or transformation of certain literary traditions.

Discussion

R. Valeev came onto the big poetic stage in the second half of the 1960s; his literary experiments began during his years of study at the Literary Institute in Moscow. While studying there, he developed his literary talent, those years opened up opportunities for his versatile creativity, and R. Valeev began writing lyrics influenced by the famous songwriter Lev Oshanin.

The years spent in Moscow were important for the poet: his first collection of poems, "Zenger kabyrchyklar" ("Blue Shells"), was published here. In parallel with writing poetry, in 1968, R. Valeev wrote his first story "Et koyashy" ("The Dog's Sun") and sent the manuscript for reviewing to Ayaz Gilyazov, who highly appreciated the story, but it was not created within the mainstream of Soviet literature ideology, so it was published only 22 years after. However, R. Valeev did not lose heart, he finished writing the story "Yeshise kile" ("I Want to Live") (1978–79), dedicated to Rifkat Mirgazizov who repeated the feat of Alexander

Matrosov. This work of the writer was awarded the M. Jalil TASSR Prize in 1982, it quickly gained recognition and was published in many magazines, almanacs, translated into Russian and published in Moscow publishing houses.

During his years of study at the M. Gorky's Literary Institute, R. Valeev tried his hand at drama: his short work "Yeshel kuzle taksi" ("A Green-Eyed Taxi") was the winner in a competition held at the institute. Later R. Valeev wrote the plays "Eide baryik, kyzlar, eide karyik" ("Let's Go, Girls, Let's See!") (1989), "I mashina, mashina, zhitte minem bashyma" ("Oh the Car, the Car, It'll Ruin Me") (1990), "Kurkynych uiyn" ("A Dangerous Game") (1989), etc. Many of them were put on the stage of the K. Tinchurin Drama and Comedy Theater, as well as other theaters of the Republic.

Despite the fact that he actively tried his hand at all three types of literature, in the literary field R. Valeev became famous primarily as a POET. The first period of the writer's work was devoted to avant-garde poetry, it was characterized by a strong rebellious spirit and the promotion of a maximalist lyrical hero. With these poems, R. Valeev, first of all, changed the concept of the lyrical hero in Tatar poetry, returning the Taktash-type rebellious lyrical hero to the poetic space, and gained wide popularity among the people. His lyrical hero exalts justice, spiritual beauty and the actions of humanity, the eagerness to change the world. In such verses the philosophy of human upliftment is put forward. Even at the peak of his creative career, the poet, having borrowed the epigraph from Taktash "… Eie, minem kochle rukhymnan / zhir we kukler kaltyrar" ("... Yes, from my powerful spirit / The earth and heaven tremble"), wrote the poem "… Jylyi-jylyi, sugysha-sugysha zhirde" ("... Crying and fighting on the earth..."), which has become "a trademark" of Tatar poetry:

Йә дөньяны үзгәртәм мин бүген, Йә булмаса, үзем үзгәрәм... [5, 14 б.]	Ye donyany uzgertem min bugen, Ye bulmasa, uzem uzgerem.	Either I'll change the world today, Or I'll change myself... [5, p. 14]

The lyrical hero of the poem "Ulem belen yakalashkanda da / Akny kara diep soilemem" ("Even when I fight with death, I won't call white black") is a man who believes in the possibility of changing the world and establishing the truth, a man who intends to change life through his fight against injustice. For his time, such a sharp lyrical hero was completely different and new. By saying "Her nersege minem uz atamam / Ainy koyzsh diyem, teleseme" ("I have my own name for everything / If I want, I'll call the Moon the Sun"), the lyrical hero means that no obstacles will stop him on the path to change the world, that he relies on the power of the pen in his fight against injustice:

Елый-елый, сугыша-сугыша җирдә Акыл күпме җавап эзләгән... Йә дөньяны үзгәртәм мин бүген, Йә булмаса, үзем үзгәрәм... [5, 14 б.]	Elyi-elyi, sugysha-sugysha җirdə Akyl kүpme җavap ehzləgən... Ye donyany uzgertem min bugen, Ye bulmasa, uzem uzgerem.	Wailing and fighting on Earth So many answers the mind has been searching for... Either I'll change the world today, Or I'll change myself... [5, p. 14]

A rebellious lyrical hero, whose mind does not find an answer, seeing injustice, misunderstandings, hypocrisy in life, doubts on the truth of things, becomes furious, rejects life values and establishes his own truth, repeating the phrase: "Ye donyany uzgertem min bugen / Ye bulmasa, uzem uzgerem" ("Either I'll change the world today / Or I'll change myself...").

Хаксызлыкны күреп ярсыйм, шашам, Матурлыкны күреп тезләнәм. Йә дөньяны үзгәртәм мин бүген, Йә булмаса, үзем үзгәрәм [5, 14 б.].	Khaksyzlykny kurep yarsyim, shasham, Maturlykny kurep tezlenem. Ye donyany uzgertem min bugen, Ye bulmasa, uzem uzgerem.	I get annoyed, furious, when I see injustice, I kneel when I see the beauty. Either I'll change the world today, Or I'll change myself... [5, p. 14]

The poem "Keshe" ("Man") (1968) is also perceived in this way. Here the lyrical hero raises man to the heights of the Universe through metaphors-epithets and images-details of the symbolic content, which acquires a peculiar sound:

Бу дөньяның мин бер кисәкчеге, Мин кечкенә генә материк. Таулар да бар миндә, упкыннар да, Батырлык бар миндә, матурлык. Бу дөньяның мин бер материгы, Урман миндә	Bu donyanyn min ber kisekchege, Min kechkene gene materik. Taular da bar minde, upkynnar da, Batyrlyk bar minde, maturlyk. Bu donyanyn min ber materigy, Urman minde	I am a part of this world I'm just a small continent. I have mountains and abysses, I have courage and beauty. I am only a continent of this world, My hair is the forest... My sun is

чәч дип атала... Минем кояш – бәхет, аем – шатлык, Яңгыр булып миннән тир тама. Кайгыларым җир тетрәве төсле, Сагышларым – гүя ак томан, Чишмәләрем – чиста күз яшьләрем, Ә сүзләрем буран, җил сыман [5, 31 б.].	check dip atala… Minem koyash – bekhet, aiem – shatlyk, Yangyr bulyp minnen tir tama. Kaigylarym zhir tetrewe tosle, Sagyshlarym – guie ak toman, Chishmelerem – chista kuz yeshlerem, E suzlerem buran, zhil syman.	happiness, my moon is joy, My sweat is like the rain. My sorrows are like an earthquake, My yearnings are like white fog, My pure tears are like springs, And my words are like a blizzard, like the wind [5, p. 31].

Subsequently, poetry began to reveal the reasons for the rise of Man. The poet associates his superiority over the globe with the greatness of Memory, Intelligence and Spirit. These three golden pillars are established as the main support of human existence, the basis of exploits:

Кеше атлы нәни материк мин... Матурлык бар миндә, батырлык. Күпме тырышсаң да булмый мине Хәят диңгезендә батырып! [5, 32 б.]	Keshe atly neni materik min… Maturlyk bar minde, batyrlyk. Kupme tyryshsan da bulmyi mine Kheyet dingezende batyryp!	I am a small continent called man... I have kindness, I have strength. No matter how hard you try, You can't drown me in fate. [5, p. 32]

In the poem "Mizgel" ("A Moment") (1971), the greatness of man is combined with his mental and spiritual strength, the beauty of his heart and sensitivity, his capability of feeling and evaluating the phenomena of existence. R. Valeev raises the poet to this height:

Бизмәнләдем күз яшьләрен, таң чыкларын – барын, барын, барын. Тик төннәрен януларын, Бер мизгелгә уч төбенә куеп тордым. Әйе, әйе, мин бер мизгел шагыйрь булып алдым [5, 46 б.].	Bizmenledem kuz yeshleren, tan chyklaryn – baryn, baryn, baryn. Tik tonneren yanularyn, Ber mizgelge uch tobendekuyep tordym. Eie, eie, min ber mizgel shagyir bulyp aldym.	I appreciated the tears, the dews - everything, everything, everything. But at night these sparks were in my palm for a moment. Yes, yes, I was a poet just for a moment [5, p. 46].

The poet's poem "Disbe" ("The Rosary"), published in the late 1960s, features a lyrical hero who rejects the laws of existence and exalts creativity. The lyrical hero, declares: "Grandmother, now I have my own God", and picks up his grandmother's rosary, remembering his father, his godless and inhuman past, thereby denying the vital values of his time. Continuing the traditions of rebellious poetry, he raises poetry to the divine heights and explains that it is great because it leads humanity to the straight path of truth:

Дисбең исән... Күрсәң иде, әби, Дөнья хәзер ничек үзгәргән... Ә мин һаман тугрылыклы сиңа: Дисбе җыям, әби, сүзләрдән [5, 65 б.].	Disben isen… Kursen ide, ebi, Donya khezer nichek uzgergen… E min haman tugrylykly sina: Disbe zhyiam, ebi, suzlerden.	We have preserved your rosary... If, grandma, you could see How the world has changed now... And I'm still faithful to you: Grandmother, I collect a rosary from words [5, p. 65].

The poem "Shagyir" ("A Poet"), written in those times, is dedicated to the French modernist Charles Baudelaire, and the author's spiritual veneration here is associated with creativity. Recreating the life path of the French poet, R. Valeev reveals the tragedy of his life in four phrases: they did not understand him, did not listen to him, did not sing his songs, even if he asked not to make haste, they were in a hurry. The poet's desires came true only after his death, which further enhances the tragedy and turns the poet's tragedy into the tragedy of humanity:

Менә бүген Барысы үтте, барысы бетте. Кешеләр аны әрнеп тыңладылар... Аңладылар... Соңладылар... Каберенә башлар орып, Җырын тыңладылар [5, 67 б.].	Mene bugen Barysy utte, barysy bette. Kesheler any ernep tynladylar… Anladylar… Sonladylar… Kaberene bashlar orур, Zhyryn tynladylar	Here today It's all over, it's over. People listened to him in pain... Got it... Were late... Bowing their heads over the tombstone, Listened to his song [5, p. 67].

In connection with the motifs of death and regret, the poem creates an existential state: human life is limited, it is temporary, the value of a person must be known during his lifetime! The author regards this state of things as the greatest injustice of existence.

Like in other poems of the avant-garde movement, man is depicted at a Divine height, capable of creating the globe at his own discretion, and the author's thoughts are conveyed through surprisingly original images and styles. It was his ability to skillfully handle images that enabled the poet to express thoughts that were so bold for his time. For example, in the poem "Mizgel" ("A Moment") (1971) the lyrical hero states:

Җир шарына утырып тәмәке төрдем, Җир шарына басып сүндердем. Җир шарында арлы-бирле атлап йөрдем [5, 71 б.].	Zhir sharyna utyryp temeke tordem, Zhir sharyna basyp sunderdem. Zhir sharynda arly-birle atlap yordem	I smoked while sitting on the globe, I put out my cigarette while standing on the ground. I wandered the earth [5, p. 71].

Taking into account the fact that such type of a lyrical hero came to light within the framework of Soviet literature, these poetic examples once again prove the writer's bold and principled position.

In the poet's poems, written after the 1970s, there is a decline in rage, and two branches stand out in his poetry: individual poems continue the traditions of smooth lyricism developing a folk style; the poems of the second group, especially those written within the framework of civil lyrics, borrow Aesopian-sarcastic language and evaluate society using the secondary content method.

In a number of the poet's works, a rapprochement with folk songfulness, melody and imagery can be traced [16, p. 292], in such samples the traditions of the flow of "smooth lyricism" are developed. As we know, the work of "smooth lyricists" is characterized by lyricism and a preference for simple and traditional poetic speech; representatives of traditional poetry are united by the desire for moral revival, based on the past, the characteristic features of folk singing, the traditions of Tukay, and these qualities ensure the "return" of Tatar poetry to its national foundations. This renaissance also begins with a change in the concept of man. The lyrical hero-maximalist, a romantic fighter, is replaced by a lyrical hero who seeks the values of national existence and has a rich spiritual world. He changes the picture of the world in his works; in this aspect, two characteristic features are clearly visible: firstly, social and personal contradictions do not affect political attitudes, and secondly, the pathos of conservatism intensifies – the desire to preserve the traditions of the past and pass them on to descendants. On this wave, the themes of village, love, labor are activated, they are enriched with philosophical reflections. Instead of complex avant-garde images in national poetry, ancient romantic images come to the fore: a spring with clear water, a forest, a meadow, endless fields of the native land, white birches, oaks, bird cherry trees, poplars, accordion, nightingales, swans, etc. Poets return to folk thinking, to the model of classical poetry, to the melodic structure. On the one hand, flowing poetry is interested in folk wisdom, philosophy and peculiarities of thinking in folklore; on the other hand, it revives the romantic imagery of oral creative works, measuredness, and the structure of folk songs, which form the basis of the "folklore style" of the 1920s–1930s. The use of images, motifs and symbols of folk oral creative works led to the expansion of Tatar poetry in terms of content and formality [23, p. 97]. The purely Tatar folk style ensured the activation of national melodic and sonorous lyrical motifs in R. Valeev's works.

As a rule, the theme of love is raised in the works of this type; the theme of love holds a special place in R. Valeev's oeuvre. "… Khatlarynny utka yaktym sinen…" ("...I've Burned Your Letters...") (1971), "Sine ezlep, min taularga mendem…" ("...In Search of You, I've Climbed the Mountains...") (1977), "Saubullashu" ("A Farewell") (1977), "…Kozgelerne, terezlerne wattym…" ("...I Broke the Mirrors and Windows...") (1971), "Yeshlegem kanatynda" ("On the Wings of My Youth") (1986), "Bekhetem achkychy" ("The Key to My Happiness") (1987), etc. In such poems, landscape scenes, images of nature and the image of heart are traditionally active. For example, in the poem "Yorek deshe" ("The Heart Calls"), written in the mid-1980s, the heart rises above the Universe and is represented as the guardian of the human spirit greatness, this greatness is explained through love, through the phrases "yorek anlarmy, yorek zhyrlarmy, yorek tuzerme" ("the heart will understand, the heart will sing, the heart will endure"). The lyrical hero speaks about the power of his love. The images of nature in the poem "Gashyik bulgach" ("Falling in Love") (1970) also serve this purpose:

Бер тамчы су – төссез. Бер бүлмә һава – төссез. Океан – зәңгәр. Күк тә зәңгәр. Кайчандыр бу күзләр төссез иде...	Ber tamchy su – tosses. Ber bulme hawa – tosses. Okean – zenger. Kuk te zenger. Kaichandyr bu kuzler tosses ide…	A drop of water is colourless. One room of air is colourless. The ocean is blue. The sky is also blue. These eyes were

Хәзер – зәңгәр! [5, 20 б.].	Khezer – zen-ger!	once colourless... But now they are blue! [5, p. 20].

In free verse (vers libre), consisting of just one stanza, the author conveys the philosophy of love: love is the highest power of human existence, which "colours" the eyes, a person's soul and heart, just as it "colours" their life and actions. The same philosophy is found in the poem "Mekhebbet" ("Love") (1969–1970):

Монда Кояш океан төбеннән күтәрелә. Монда сукбай һәм буйдак Ай – кул сузымы җитә. Монда давыл дулкын биеклеге белән үлчәнә... Монда төн һәм көн бар, Кыш һәм җәй юк. Монда шигырь, шигырь, шигырь – Шагыйрьләр юк [5, 76 б.].	Monda Koyash ocean tobennen kuterele. Monda sukbai hem buidak Ai – kul suzymy zhite. Monda dawyl dulkyn bieklege belen ulchene… Monda ton hem kon bar, Kysh hem zhei yuk. Monda shigyr, shigyr, shigyr – Shagirlar yuk.	The sun here rises from the ocean floor. Here is the lonely moon - you can get it if you stretch out your hand. The storm is here measured by the wave height... There is night and day here, There is no winter and summer. Here is A poem, A poem, A poem – But no poets [5, p. 76].

On the one hand, in the structure of the poem, through the binary oppositions such as the sun and the ocean, the moon, clouds and paths, day and night, summer and winter, it is shown that love is one universe, one world for a person in love. Ultimately, it is emphasized that love is poetry, and through it there is a divine world created by two hearts. A similar picture is in the poem "Metamarfozlar" ("Metamorphoses") (1969). Through the images of the Volga, a kidney, a young man, the poet exalts love as the essence, the center of being, of life in the Universe. In the poem "Tormysh" ("Life") (1969), love is also presented as a life-affirming power.

In poems of this style, besides the theme of love, one can trace the activation of the theme of the village and mother. The poet finds true faith and spiritual images in the traditions of the Tatar people, in the way of life of the older generation and his mother. Reflections on universal human values and the meaning of life are placed at the center in many poems on rural themes, such as "Yullarym" ("My Roads") (1987), "Idel suy" ("The Volga's Water") (1987), "Tugan yagym" ("My Native Land") (1976), "Koshlar kaita" ("The Birds Are Returning") (1976) –1977), "Khatlar kotem awylda" ("Waiting for a Letter from the Village") (1991), "Beznen zhyr" ("Our Song"), "Ai batkanda, tan atkanda" ("When the Moon Sets and the Sun Rises") (1990). Enriching the image of his native land with lyrical and philosophical shades of color, the poet clarifies its meaning as the place that is close and holy to him:

Инешем, ак чишмәм, таула-рым, Талларым, кырларым, кошларым! Мин сездә күпме җәй җәйләдем, Мин сездә күпме кыш кышладым! [5, 10 б.]	Ineshem, ak chishmem, taularym, Tallarym, kyrlarym, koshlarym! Min sezde kupme zhei zheiledem, Min sezde kupme kysh kyshladym!	My stream, my spring, my mountains, My willows, my fields, my birds! So many summers I have spent with you, So many winters I have spent with you! [5, p. 10]

The themes of the village and the native land are always close to a generalized image of the mother. In the poems dedicated to his mother, R. Valeev glorifies his mother as the greatest ideal for the Tatar reader. This group of works is often permeated with a feeling of melancholy, which is born due to the separation or distance from mothers. For example, in the poem "Sagynam" ("I Miss You") (1988), a feeling of melancholy in the lyrical hero's soul arises in connection with the separation from his mother and develops throughout the poem:

Су буенда үскән өянкеләр Синең кебек ак шәл ябынган. Синең чәчең төсле ак җил тузгый, - Мин кышларда сине сагынам [5, 160 б.].	Su buenda usken oyenkeler Sinen kebek ak shel yabyngan. Sinen chechen tosle ak zhil tuzgyi, - Min kyshlarda sine sagynam	The willows that bend over the river Wrapped, like you, in a white shawl. The white wind blows like your hair, - I miss you in winters [5, p. 160].

Further, the feeling of longing for the mother that develops in each season - the spring, summer and autumn is expressed by the lyrical hero through natural phenomena: "ofyklarga karap, her kon saen, / sine uilyim, sina tabynam" ("looking at the horizons, every day, / I think about you, I worship You"), and leads the reader to one thought: longing for the mother becomes a constant feeling in the heart of a child separated from his mother,

longing for his mother becomes a way of life and makes the human soul ever yearn for her. R. Valeev expresses the same thoughts in the poem "Nige, eni, nige kartayasyn?" ("Why, Mom, why are you getting old?") (1987–1988), these words have become a motto for mothers.

In such works, the revival of folklore style is reflected in both the size and style of the poems. The poems "Dulkyn" ("A Wave") (1967), "Tan zhyry" ("The Song of Dawn") (1986), "Zhinychege" ("To the Winner") (1986), "Koyashtai elmai" ("Smile Like the Sun") (1987) and others prove this:

Чем-кара кар- лыгачлары, Гөнаһсыз иде яры. Ник шунда гы- на калмады? Ник дулкын китте ары? [5, 156 б.]	Chem-kara karlygachlary, Gonahsyz ide yary. Nik shunda gyna kalmady? Nik dulkyn kitte ary?	There were black swallows, The shore was sinless. Why did it not stay there? Why did the wave go away? [5, p. 156]

Such verses display a structural characteristic of Tatar folk songs: the first two stanzas describe natural phenomena, the last two stanzas recreate the emotional state of the lyrical hero. Many poems are written in 8 / 7 meter style characteristic of Tatar folk songs.

The melody inherent in folk songs, the internal melody of the verse turns many of R. Valeev's poems into song lyrics. Some of the poet's poems were written to Tatar folk melodies. These are the songs "Dulkyn" ("A Wave") (1967), "Ai, duslarym" ("Oh, My Friends") (1988), "Tan zhyry" ("The Song of Dawn") (1986), "Idel suy" ("The Volga's Water") (1980), "Ber almany bishke buleiek" ("We Would Divide the Apple into Five Pieces") (1968) and others.

Бакчалардан былбыл качса, Көзләр тисә алмагачка, Кайгы төшсә безнең башка, – Бер кайгыны бишкә, әй, бүләек [5, 55 б.].	Bakchalardan bylbyl kachsa, Kozler tise almagachka, Kaigy toshse beznen bashka, - Ber kaigyny bishke, ei, buleiek	If the Nightingale flew out of the gardens, If autumn touched the apple trees, If grief came to our heads, Oh, we would divide this grief into five parts [5, p. 55].

A rare phenomenon in Tatar poetry: individual samples of R. Valeev's civil lyrics have become songs in which, like in the samples of spiritual lyrics, we feel internal harmony and lyrical rhythm. This is, for example, the poem "Watanym" ("My Motherland") (1969):

Инде мин ничәнче мәртәбә Гасырлар китабын актардым. Күпме яу, сугышлар аркылы Син җиңеп чыккансың, Ватаным. – Сез кайсы халыктан? – дисәләр, Батырлар исе- мен атадым. Батырлар ут- ларга керделәр, Тик исән бул- сын, дип, Вата- ным [5, 146 б.].	Inde min nichenche mertebe Gasyrlar kitabyn aktardym. Kupme yau, sugyshlar arkyly Sin zhinep chykkansyn, Watanym. Sez kaisy khalyktan? – diseler, Batyrlar isemen atadym. Batyrlar utlarga kerdeler, Tik isen bulsyn, dip, Watanym.	So many times I have looked through the chronicles. So many battles You have won, my Motherland. If they ask what people I am from, I will give the names of the heroes. The heroes who entered the war So that the Motherland would live. [5, p. 146].

The same feature is characteristic of the works of R. Yakhin, A. Bakirov, I. Shamsutdinov, M. Yarullin, F. Akhmetov, R. Kalimullina, L. Batyr-Bulgari, B. Akhiyarova, M. Shamsutdinova, B. Abdullina, Sh. Timerbulatova, L. Khairetdinova and other famous composers who wrote music based on civil lyrics, such as "Tatarstan" (1968), "Bekhetem bashkalasy" ("The Capital of My Happiness") (1988), "Saumy, Kazan!" ("Hello, Kazan!") (1991), "Nige, eni, nige kartayasyn?" ("Why, Mom, Why Are You Getting Old?") (1987–1988), and also on lyrical lines written in the 1980s, "Zinhar ochen, kerme toshlereme" ("Please Don't Come into My Dreams..."), "Chaba poiezd, chaba" ("The Train Is Running, Running").

Despite the fact that in these works the active rebellious lyrical hero of the initial period is replaced by a lyrical hero depicted in a whirlpool of personal experiences, the one praising the beauty of peaceful life, the theme of society, the country and the people remain relevant in R. Valeev's work. Through such concepts as native land, native spirit, the Land of ancestors, native soil, Motherland and genealogy, national issues gradually emerge in his poems. This is how the poet begins his conversation about the most important "fundamental" values for the people, for the nation. This conversation led to the creation of many poems about Sabantui, rituals, customs, the history of the people, medieval creators, particular historical events, etc. For example, at first glance it seems to

us that an image of autumn is created "…Her koz saiyn tallar telsez kalgan…" ("...Every autumn the willows were speechless...") (1970), but these lines of the poem emphasize the national content of the work. The root of a tree / the root of a tribe / national traditions, memory, national roots emerge as the basis of the nation's life, the center of its further life affirmation, its strength:

Көзге җилләр телем алсалар да, Тамырымда мәңге калырмын [8, 52 б.].	Kozge zhiller telem alsalar da, Tamyrymda menge kalyrmyn	Even if the autumn winds take away my tongue, I will forever remain in my roots [8, p. 52].

Some poems, written between 1970 and 1990, reflect historical figures ("Soiembike manarasy" ("The Syuyumbike Tower"), "Agyidelde boz kite" ("Ice Is Leaving Agidel"), etc.), historical memory ("Kaban kule" ("Lake Kaban"), "Disbe" ("A Rosary"), "Ille yesh tutyrgan abyilar" ("A Fifty-Year-Old Man"), "Idel" ("The Volga"), "Utly kheter" ("Fiery Memory"), etc.), history of the country ("Boryngy Bolgarda" ("In Ancient Bolgar"), "Yana 'Karurman'" ("New 'Karurman'"), "Urman" ("Forest"), etc.), cultural life and heritage ("Kuzde mon, kunelde torgynlyk" ("Melody in the Eyes, Stagnation in the Soul"), etc.), they have become the life-affirming power of the nation, the symbol of national identity.

In the poet's civil poetry, a citizen acts as a lyrical hero who seeks to evaluate the laws of life in society and expresses his attitude to many events. In R. Valeev's works, related to civil lyrical poetry, we find hidden content and Aesopian language. It was this approach that made it possible to tell the reader many things that could not escape Soviet ideology and censorship. In most of these poems, secondary content is created through symbols, while the poet's creative work is enriched by a number of traditional symbols. For example, in the poem "Yaz" ("Spring") (1969), the image of spring acquires a completely new meaning. It is perceived as the life awakening in the country under the influence of spring, its renaissance:

Утызы да тулмый февраль киткән... Урамнарга шыплап март тулган. Агачларның саллы җәясенә Ук түгел лә... яфрак тартылган [5, 54 б.].	Utyzy da tulmyi fevral kitken... Uramnarga shyplap mart tulgan. Agachlarnyn sally zheyesene Uk tugel le... yafrak tartylgan	February passed before it turned thirty... March filled the streets. Tree boughs Have leaves, not arrows. [5, p. 54].

The following verses clarify that this revival touched the life and soul of every person:

Кайгыларны салыйк гөрләвеккә, Тургай итеп чөйик шатлыкны! Яз хәбәрен ишетеп барча кошлар Безнең якка таба ашыкты [5, 54 б.].	Kaigylarny salyik gorlewekke, Turgai itep choiik shatlykny! Yaz kheberen ishetep barcha koshlar Beznen yakka taba ashykty	Let's float our sorrows in streams, Let's sing joy like larks. All the birds that have heard about the spring's coming Have hurried in our direction [5, p. 54].

This is the way R. Valeev evaluated his generation; their aspirations for great ideals evoke in the reader's soul a bright melody mixed with admiration. Their "manner of communication, their hands on hips", "getting rid of ice in their souls" inspired confidence that these hopes would come true.

In the poem "Yazgy buran" ("A Spring Blizzard"), published in the early 1970s, the image of a spring blizzard in its inner meaning is seen as the politics of socio-political changes of the mid-20th century, the poet addresses the younger generation who have come on the wave of these changes . However, in the end, the lyrical hero gets frozen, which raises doubts about making these hopes come true, for the social situation causes anxiety.

In one of his first poems, "Minem eti (Dustym kondelegennen)" ("My Dad (From a friend's diary)") he wrote: "Minem eti haman yaz aiynda! / Minem eti haman kyryk bishte!" ("My dad is still in his spring! / My dad is still forty-five!"), these lines remind the reader of those killed in the Great Patriotic War, they are the feelings of the lyrical hero for his father, who perished in the war at the age of 45. The repetition of these lines in the structure of the verse and the use of such symbolic images as an iron hoop and a wheel of history allow us to find other meanings:

Минем әти Тапталып үлде... Тимер кыршау кидергәндә... Тарих тәгәрмәченә... Минем әти!.. [5, 19 б.].	Minem eti Taptalyp ulde… Timer kyrshau kidergende… Tarikh tegermechene… Minem eti!...	My father Was smashed… When he was putting the rim… On the wheel of history… My father!.. [5, p. 19].

The image of an “iron rim put on the wheel of history” refers to the historical tragedies that the country’s history experienced in different eras. In this regard, the feeling of pain in the poetic canvas goes beyond personal boundaries and is used in connection with many destinies caught in the tragedy of history.

Some poems indicate that R. Valeev skillfully mastered the method of Aesopian language. For example, the poem “Awylda tui” (“The Village Wedding”) (1970), which, at first glance, is associated with the feeling of joy, the wedding celebrations, has the image of the Russian gate assigning a completely different meaning to the poem:

Киереп ач урыс капкаларны! Керсен кунак безнең өйгә дә!.. ...Каерып ач урыс капкаларны! – Керсен бәйрәм татар өенә [5, 70 б.].	Kiierep ach urys kapkalarny! Kersen kunak beznen oige de!.. … Kaiyryp ach urys kapkalarny! – Kersen beirem tatat oiene	Open the Russian Gate! Let the guest enter our house too!.. ...Open the Russian Gate! – Let the celebration come to the Tatar hut [5, p. 70].

In some examples of civil poetry, social philosophy gains strength; this quality allows the poet to permeate social content with a national element. Thus, in the poem “Boryngy Bolgarda” (“In Ancient Bolgar”), written at the turn of the 1970s–1980s, the pain experienced by the lyrical hero, is associated with the historical past:

Хәрабәләр, ташлар арасында Башын иеп тора кылганнар... Бабайларның сүзен сөйләр өчен Тик кылганнар гына калганнар [5, 121 б.].	Kherabeler, tashlar arasynda Bashyn iep tora kylgannar… Babailarnyn suzen soiler ochen Tik kylgannar gyna kalgannar	Among the ruins and stones Feather grass is bowing their heads... To tell the story of our grandfathers Only feather grass has remained [5, p. 121].

At the same time, the traditional feather grass image, which has developed in Tatar literature, represents the meaning of a generation accustomed to living in adaptation. In this case, the lyrical hero’s pain is related to the future of the nation’s sons, who do not have their own opinion or clear vision of things. In the same years, the irony in the poem “…Batyrlyklar turynda yazar idem…” (“...I Would Write about Exploits...”) is used to tell a story about the lack of spiritual respect. At first glance, the stanza “Dzhalil yatkan tormelerne kursem” (“If I Saw the Prisons Where Jalil Was Jailed”) is perceived as a lack of spiritual veneration associated with the fate of the Tatar poet, with the tragedy of his imprisonment, if we take a closer look, it is understood as an attitude towards the Soviet reality.

The poem “Uzgererge” (“Towards Change”) (1990) is both the philosophy of a person at a crossroads, and a state of an individual who is looking for a means to survive in society during the time of changes “zhanny talkyi haman zaman uiy / toshte inde sagysh yozlereme… / yeshep bylmyi inde elek yeshegenche / kirek bezge, kirek uzgererge” (“thoughts about our time are tearing apart my soul / melancholy envelops me... / we cannot live the way we have lived before / we need, we need to change!”) [5, p. 270]. The confrontation between the Past Days and the New Day only strengthens this contradiction:

Итәгемнән тарта кара төннәр... Ышаналмыйм кайчак түзәремә. Яңа көнгә яңа кеше кирәк... Кирәк безгә, кирәк үзгәрергә [5, 270 б.].	Itegemnen tarta kara tonner… Yshanalmyim kaichak tuzereme. Yana konge yana keshe kirek… Kirek bezge, kirek uzgererge	Black nights pull at my hem... Sometimes I don’t believe that I can endure it. A new day needs a new person... We need, we need to change [5, p. 270].

However, in the last lines of the poem the third layer of content is revealed; through the repetition of “bez” (“we”) the poet gives the key to the national content. This idea is hidden in the lines “Aldan bara eidep fidailer… / Kirek bezge, kirek uzgererge” (“The fedayeens take the lead... / We need, we need to change”) and “Aldan bara eidep fidailer… / Iyerterler miken uzlerene” (“The fedayeens take the lead... / Will they lead us”) [5, p. 270] and it sounds like the author’s call to the Tatar people to live in a new way in the New Age.

In some verses, the inner content is revealed not with the help of symbols, but through parallelism. In such poems, image-details acquire special significance, and they are used to achieve frank expression. For example, the poem “Muzeida yangyn” (“A Fire in the Museum”) (1987–1988) suggests the idea that when the museum burned down, with it the history of the nation burned down too. In the poem “Chirat” (“A Queue”), written in the 1990s, the process of chopping meat in the market and the executioner's ax symbolize the tragic fate of the Tatar intelligentsia - F. Burnash, K. Tinchurin, Sh. Usmanov, Kh. Tufan and other tragedies experienced by the country in the past.

Thus, poetic possibilities and the use of symbolic images allowed the poet to express thoughts that were unusual for his time.

Main results

1. Razil Valeev made a great contribution to the development of Tatar poetry in the second half of the 20th–early 21st centuries. Through the revival and transformation of literary traditions, he ensured the continuity and revival of Tatar poetry.

2. Razil Valeev worked fruitfully in all three types of literature: he created original works in the field of prose, showed himself as a talented poet with his own personality on the poetic platform and enriched stage literature with his dramatic works. But mostly, in the history of Tatar literature, he is recognized as a poet.

3. The main poetic features that determine Razil Valeev's poetry are the revival of rebellious traditions, the change in the concept of the lyrical hero, the continuation and development of folk style, the enrichment of civil lyrical poetry with internal irony and social philosophy.

4. Having come to literature during the period when writers sought new paths for the art of speech, R. Valeev found new opportunities for its development. Expressing bold thoughts, he proved the possibility of changing the concept of the lyrical hero in Tatar poetry.

Conclusion

Thus, Razil Valeev, with his multifaceted creative work, breathed new life into Tatar poetry. In the poem "Keshe" ("Man") (1968), written in the early period of his literary career, he wrote the following lines, definting his life and creative credo:

Күпме тырышсаң да булмый мине Хәят диңгезендә батырып! [5, 35 б.]	Kupme tyryshsan da bulmyi mine Kheyet dingezende batyryp!	No matter how hard you try, You can't drown me in fate. [5, p. 35]

The poetry of R. Valeev, who managed to convey through his experiences the fate of the people, who worried about the present and the future of his people, burning with the ideal of reviving the spirit of humanity, testifies to his loyalty to his vocation. Reviving national traditions in the mid-20th century, enriching them with new strategies of verbal and visual creative work, he left Tatar poetry a unique, rich and multifaceted oeuvre.

References

1. Vəliev, R. (1971). *Zəңgər kabyrchyklar: shigyr'lər* [Blue Shells: Poems]. 93 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

2. Vəliev, R. (1977). *Yashen tamyry: shigyr'lər həm җyrlar* [The Root of Lightning: Poems and Songs]. 127 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

3. Vəliev, R. (1987). *Yadkar': shigyr'lər, җyrlar* [Heritage: Poems and Songs]. Kazan: Tatar. kit. nəshr., 1987. 144 b. (In Tatar)

4. Vəliev, R. (1992). *Ber almany bishkə byləek: җyrlar* [We Would Cut an Apple into Five Pieces: Songs]. 144 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

5. Vəliev, R. (1994). *Kyshky uchak* [The Winter Fire]. 382 p. Kazan, Tatar.kit.nəshr. (In Tatar)

6. Vəliev, R. (1996). *Syzlərdən disbe: shigyr'lər, җyrlar* [The Rosary from Words: Poems, Songs]. 224 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

7. Vəliev, R. (1999). *Sailanma əsərlər: shigyr'lər, җyrlar* [Selected Works: Poems, Songs]. 4 kitapta. Kit.1: shigyr'lər, җyrlar. 568 p. Kazan, Milli kitap. (In Tatar)

8. Vəliev, R. (2006). *Əsərlər: shigyr'lər, җyrlar: 4 tomda* [Works: Poems, Songs: In 4 Volumes]. T.1, Shigyr'lər, җyrlar. 527 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

9. Vəliev, R. (2011). *Køz balkyshy: shigyr'lər* [An Autumn Sparkle: Poems]. 279 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

10. Vəliev, R. (2015). *Məkhəbbət həm nəfrət: shigyr'lər, povest'lar, istəleklər* [Love and Hate: Poems, Stories and Memoirs]. 543 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

11. Oshanin, L. (1979). *Razil Vəliev* [Razil Valiev]. Kazan utlary. No.10, pp. 80–82. (In Tatar)

12. Galiev, M. (2005). *Yazmyshka rəkhmət* [I Thank You, Fate]. Galiev M. Rukh: fəlsəfi yazmalar, ədəbi portretlar. Pp. 332–355. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

13. Gosmanov, M. (2004). *Altyn busagany atlaganda* [When Crossing the Golden Threshold]. Gosmanov M. Gasyrdan – gasyrga. Pp. 334–339. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

14. Khisamov, N. (2010). *Keshe atly ber kyitga min...* [I'm a Continent Called Man….]. Mədəni җomga. 24 dek., pp. 14–15. (In Tatar)

15. Khisamov, N. (2012). *Iҗatchynyң shig"ri dən'yasy* [The Poetic World of the Creator]. N. Khisamov. Tatar shagyir'ləre: monografik məkalələr, iҗat portretlary həm ehtyudlar. Pp. 239–247. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

16. Zahidullina, D. (2019). *Razil Vəliev* [Razil Valiev]. Tatar ədəbiyaty tarikhy: 8 tomda. T 7: 1985–2000 ellar. Pp. 289–309. Kazan, "Foliant" nəshr. (In Tatar)

17. Zəidulla, R. (2011). *Dulkyn bieklege* [The Height of a Wave]. Vəliev R. Køz balkyshy: shigyr'lər. Pp. 2–7. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

18. Miңnullin, T. (2016). *Talantly buynnyң ber vəkile* [A Representative of the Talented Generation]. Mədəni җomga. 16 dek, pp. 8–9. (In Tatar)

19. Gatash, R. (2012). *Dөn'ya gamen җanga uidyryp...* [Thinking about the World]. Mədəni җomga. 6 aprel'. Khəsənova A. Shagyir' disbese, Vatanym Tatarstan. 11 aprel', p. 2. (In Tatar)

20. Yatimova, F. (2008). *Osobennosti yazyka i stilya poehzii Razilya Valieva: avtoreferat diss.... kand.filol.nauk* [Features of Razil Valiev's Poetry Language and Style: Ph.D. Thesis Abstract]. Kazan', 22 p. (In Russian)

21. *Terminologiya sovremennogo zarubezhnogo literaturovedeniya* (1992) (Strany Zapadnoi Evropy i SSHA) [Terminology of Modern Foreign Literary Criticism (Western European Countries and the USA)]. Otv. red. I. P. Il'in, E. A. Tsurganova. 218 p. Moscow, INION. (In Russian)

22. Borukhov, B. (1992). *Vvedenie v motiviruyushchuyu poehtiku* [Introduction to Motivational Poetics]. Filologicheskaya germenevtika i obshchaya stilistika. Pp. 5 – 28. Tver', izd-vo Tverskogo un-ta. (In Russian)

23. Yusupova, N. (2021). *XX gasyrnyң ikenche yartysy tatar shig"riyate: traditsiyalər həm yaңachalyk* [Tatar Poetry in the Second Half of the 20th Century: Traditions and Innovations]. 296 p. Kazan, "Shkola" redaktsiya nəshriyat үzəge. (In Tatar)

«ДИСБЕ ҖЫЯМ СҮЗЛӘРДӘН... »: РАЗИЛ ВӘЛИЕВ ШИГЪРИЯТЕНЕҢ ПОЭТИК ХАСИЯТЛӘРЕ

Нурфия Марс кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
faikovich@mail.ru.

Мәкалә Разил Вәлиевның тормыш һәм иҗат юлын яктырта, шигъри үрнәкләргә анализ аша әдәбият мәйданында ул үстереп алып киткән традицияләрне һәм алып килгән яңачалыкларны төгәлләштерә барып, шагыйрьнең XX гасырның икенче яртысы – XXI гасыр башы татар поэзиясендәге урынын билгели. Әдип сүз сәнгатенең өч төрендә дә нәтиҗәле эшләсә дә, нәкъ менә шигърият мәйданында үз йөзе булган талантлы шагыйрь буларак танылa. Әлеге мәкалә шуны раслап, мотивлаштырылган поэтика алымнары нигезендә шагыйрьнең татар шигърияте өчен «программ» әсәрләргә әверелгән күп кенә шигырьләренә яңача караш ташлый, иҗатының йөзен билгеләгән төп тенденцияләрне аерып куя. Үзәк мотивлар, лирик герой концепциясенә, шигырь поэтикасына Р. Вәлиев алып килгән яңалыклар XX гасырның икенче яртысы – XXI гасыр башы әдәби барышы контекстында төгәлләштерелә. Мәкаләнең яңалыгы һәм актуальлеге шуның белән билгеләнә. Мәкалә чикләрендәге эзләнүләрнең төп максаты – Разил Вәлиевның тормыш, аеруча иҗат биографиясен өйрәнү, ул алып килгән яңалыкларны, аның поэзия үсешенә керткән өлешен төгәлләштерү. Эзләнүләр нәтиҗәсендә Р. Вәлиев иҗатында гыйсъянчылык традицияләренең яңарышы, шушы фонда лирик герой концепциясенең, мотивларның үзгәреше, эзоп теле алымының символлар бирелеше һәм янәшәлек аша үткенәйтелүе, күңел лирикасы үрнәкләрендә фольклор стиленең калкулануы төгәлләштерелә. Шагыйрьнең Такташ рухындагы авангард традицияләрне үз чорына яраклаштырып яңартуы, хөр фикерле лирик геройны күтәрүе, поэтик яссылыкта шактый бай һәм үзенчәлекле экспериментлар ясавы, эзләнүләр алып баруы күпсанлы әсәрләргә анализ аша дәлилләнә.

Төп төшенчәләр: Разил Вәлиев, лирик герой, поэзия, образ, жанр, мотив, әдәби алым, эзоп теле, фольклор стиле, гыйсъянчылык

Кереш

Үзенчәлекле шигъри теле, кеше, ил, халык-милләт язмышы, яшәү мәгънәсе хакында уйлануларга бай, хис-тойгы тирәнлегенә, вакыты белән гыйсъяный кайнарлыкка, композицион һәм ритмик төзеклеккә ия шигърияте, төрле жанрларны колачлаган иҗаты белән Разил Вәлиев XX гасырның икенче яртысы – XXI гасыр башы татар әдәбияты үсешенә зур өлеш кертә. Шагыйрь гасырлар дәвамында чарланган классик традицияләрне дәвам итеп, аларны үстереп-камилләштереп кенә калмый, татар шигъриятен сүз-сурәт үткенлеге, фикер-фәлсәфә ягыннан баета. Иллегә якын китап, дүрт пьеса, 200 ләп җырлар авторы буларак, ул әдәбиятның өч төрендә – поэзия, проза, драматургиядә актив иҗат итә,

шуның белән янәшәдә танылган җәмәгать һәм дәүләт эшлеклесе булып танылa.

Разил Исмәгыйль улы Вәлиев 1947 елның 4 гыйнварында Татарстанның Түбән Кама районы (элекке Ширәмәт районы) Ташлык авылында туа. Башлангыч белемне туган авылында алганнан соң, укуын күрше Шәңгәлче сигезьеллык мәктәбендә дәвам итә, аны тәмамлаганнан соң, белемгә омтылган егет Түбән Кама шәһәренең беренче номерлы урта мәктәбенә юл ала.

Мәктәптә укыганда ук ул шигырьләр һәм хикәяләр язу белән мавыга башлый, берничә шигыре район газетасы битләрендә дә басылып чыга. Иҗатка омтылыш 1965 елда булачак әдипне Казан дәүләт университетының журналистика бүлегенә алып килә. Такташ шигырьләреннән йоккан гыйсъяный рух аның күңелен даими алгысыта, каядыр әйдәкли. 1968 елда берничә сабакташы белән Р.Вәлиев татар язучылары корылтае вакытында, «Идел» журналын чыгаруны, яшьләргә мәйдан бирүне таләп итеп, залга листовкалар ташлый. Үз чоры өчен гаять батыр һәм кыю адым була бу. Шушы бунтарь холык бераздан шактый гына каләм чарлый башлаган егетне, әдәби белемне тирәнәйтү максатыннан, СССР Язучылар берлегенең М. Горький исемендәге Әдәбият институтына алып китә.

Әлеге институтны тәмамлаганнан соң, Казанга кайтып, Р. Вәлиев журналистика өлкәсендә эшләвен дәвам итә. «Ялкын» журналында әдәби хезмәткәр, бүлек мөдире, җаваплы сәркатип баскычларын үтә. Әлеге чорда ул максатчан төстә балалар өчен әсәрләр язу эшенә чума, ике шигъри китап һәм проза әсәрләре, сәнгать әһелләренә багышланган очерклары дөнья күрә. Шушы елларда Р. Вәлиев тәрҗемә эше белән дә мавыгып китә, дөнья халыклары әкиятләрен, А. де Сент-Экзюпериның «Нәни принц», К. Дойлның «Баскервильләр эте», Р. Киплингның «Маугли» әсәрләрен татарчага тәрҗемә итә.

1981 елда Р.Вәлиев Чаллы шәһәре Язучылар оешмасы җитәкчесе итеп билгеләнә, ә 1984 елда Татарстан язучылары съездында Язучылар берлеге идарәсенең рәис урынбасары итеп сайлана. 1986 елда инде Татарстанның Милли китапханәсе директоры вазифасына алына һәм бу вазифада 2000 елга кадәр уңышлы эшли, китапханәнең эш юнәлешләрен киңәйтә. 1989 елда «Җыен» фондын оештыруда актив катнаша һәм аның юнәлешен, мәсләген билгеләүчеләрнең берсе була. Нәкъ менә әлеге фондның эшчәнлеге нәтиҗәсендә татар дөньясында билгеле эз калдырган күп кенә шәхесләрнең эш-гамәлләре һәм хезмәтләре киң катлам халыкка кайтарыла, татар халкына кылган игелекле эшләре дөньяга ачыла.

Шушы еллардан Р.Вәлиевның актив иҗтимагый эшчәнлеге башланып китә. 1990 елдан ул Татарстанның халык депутаты итеп сайлана, Татарстан Дәүләт Советының мәдәният, фән, мәгариф һәм милли мәсьәләләр комитеты рәисе, президиум әгъзасы, Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Химаячеләр шурасы рәисе, Бөтендөнья язучылар ассоциациясенең Татар ПЕН-үзәге вице-президенты (1995) һәм президенты (2008) була. Күп кенә иҗтимагый һәм мәдәни фондлар, комиссияләр, оешмалар әгъзасы булып тора, Татарстан Республикасының сәяси-иҗтимагый һәм икътисади-мәдәни тормышына кагылышлы мәсьәләләрне хәл итүдә турыдан-туры катнашып, милләт өчен файдалы шактый эшләр башкара.

Р. Вәлиевның әлеге эш-гамәлләре дәүләт тарафыннан да, халык тарафыннан да үз бәясен ала, ул – Татарстанның (1990) һәм Россиянең (1997) атказанган мәдәният хезмәткәре, тарих фәннәре кандидаты (2005), «Казанның 1000 еллыгы» (2006), «Фидакяр хезмәт өчен» (2016) медальләре, Татарстан Дәүләт Советының «Парламентаризмны үстерүгә керткән өлеше өчен» (2015) почёт билгесе, «Планетада цивилизацияне, яшәешне һәм мәдәниятне саклауга һәм үстерүгә керткән хезмәтләре өчен» халыкара көмеш медале, Россия Язучылар берлегенең «Василий Шукшин» медале, «Казанның үсешенә керткән хезмәте өчен» медале иясе. «Иске сәгать дөрес йөри» (2004) исемле роман һәм повестьларны эченә алган җыентыгы һәм «Ядкарь» (2005) җырлар китабы өчен 2007 елда Татарстан Республикасының Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт бүләгенә лаек була. 2011 елда Р.Вәлиевка «Татарстан Республикасының халык шагыйре» исеме бирелә.

Шагыйрьнең татар телендә дистәдән артык шигырьләр җыентыклары басылып [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10], иҗаты һәм шигърият өлкәсендәге эшчәнлеге турында Л. Ошанин [11], М. Галиев [12], М. Госманов [13], Н. Хисамов [14; 15], Д. Заһидуллина [16], Р. Зәйдулла [17], Т. Миңнуллин [18], Р. Гаташ [19], Ф. Ятимова [20] кебек галим, тәнкыйтьче-публицистларның, әдипләрнең аерым мәкаләләре, истәлек-язмалары дөнья күрә. Шулай да Разил Вәлиев

шигъриятен заман күзлегеннән, яңа методологик нигездә бәяләү, аның татар шигърияте үсешенә керткән өлешен, поэзия мәйданындагы урынын билгеләү актуаль булып кала.

Хезмәтнең методологик нигезе

Хезмәтнең методологик нигезе булып, герменевтик эзләнүләр [21], методик нигезе булып Б.Л. Борухов тәкъдим иткән «мотивлаштырылган поэтика» тора. Галим аңлатуны фәнни эшчәнлекнең ахыргы максаты буларак билгели һәм әдәби текстны анализлау өчен төп метод итеп канун (закон) нигезендә аңлатуны аерып чыгара, аны текстны мотивацияләү дип атый [22]. Б.Л. Борухов мотивацияләүнең мәдәни, конвенциаль, менталь төрләрен аерып чыгара [22, 13 б.]. Разил Вәлиев шигъриятен өйрәнү юлында аның конвенциаль тибы үзәккә куелды. Әлеге төр тикшеренүләр әдәби текстлар һәр чорда үз кануннарына буйсынып яки аларны кире кагып, мәйданга чыга дип белдерә. Конвенциаль мотивацияләү Разил Вәлиев шигъриятенең төп поэтик хасиятләрен аерып чыгарырга, иҗатындагы төп үсеш юнәлешләрен, теге яки бу әдәби традицияләрнең яңарышын яки трансформациясен ачыкларга ярдәм итә.

Фикер алышу

Р. Вәлиев олы шигърият мәйданына 1960 елларның икенче яртысында килә, әдәби тәҗрибәләре Мәскәүдә Әдәбият институтында уку елларында ук күренә башлый. Биредә уку аның әдәби талантын үстерә, төрле яклап иҗат мөмкинлекләрен ача, шушы вакытта Р. Вәлиев танылган җырлар авторы Лев Ошанин тәэсирендә җыр текстлары яза башлый.

Мәскәүдә узган еллар шагыйрь өчен тагын бер ягы белән кадерле була – биредә аның «Зәңгәр кабырчыклар» исемле беренче шигырьләр җыентыгы дөнья күрә. Шигырьләр язу белән беррәттән, 1968 елда Р. Вәлиев «Эт кояшы» исемле беренче повестен яза һәм танышу өчен кулъязмасын Аяз Гыйләҗевкә җибәрә, таләпчән язучы повестька югары бәя бирсә дә, совет әдәбияты кысаларында иҗат ителмәү сәбәпле, әлеге әсәр тулысынча 22 елдан соң гына татар укучысы кулына барып ирешә ала. Әмма Р. Вәлиев күңелен төшерми, Александр Матросовның батырлыгын кабатлаган Рифкать Миргазизовка багышланган «Яшисе килә» (1978-79) исемле повестен язып тәмамлый. Әдипнең 1982 елда ТАССРның М. Җәлил исемендәге премиясенә лаек булган әлеге әсәре бик тиз танылу ала, күп кенә журналларда, альманахларда дөнья күрә, рус теленә дә тәрҗемә ителеп, Мәскәү нәшриятларында басыла.

М. Горький исемендәге Әдәбият институтында укыган елларында Р. Вәлиев иҗат каләмен драматургия өлкәсендә дә сынап карый: аның «Яшел күзле такси» исемле кечкенә күләмле әсәре институт күләмендә үткәрелгән конкурста беренче урынны ала. Соңрак Р. Вәлиевның «Әйдә барыйк, кызлар карыйк!» (1989), «И машина, машина, җитте минем башыма» (1990), «Куркыныч уен» (1989) һ.б. пьесалары язылып, күбесе К. Тинчурин исемендәге драма һәм комедия театры, шулай ук республиканың башка театрлары сәхнәләренә менә.

Үзенең каләмен әдәбиятның өч төрендә дә актив сынап караса да, әдәбият мәйданында Р. Вәлиев иң беренче чиратта ШАГЫЙРЬ буларак танылу ала. Әдипнең беренче чор иҗаты авангард поэзия кысаларында иҗат ителеп, көчле гыйсъяный рух, максималист лирик геройның алга чыгуы белән характерлана. Әлеге шигырьләре белән Р. Вәлиев, иң беренче чиратта, татар шигъриятендә лирик герой концепциясен үзгәртә, кискен, Такташ рухындагы бунтарь лирик геройны шигърият киңлекләренә кайтара һәм халык арасында киң танылу ала. Аның лирик герое төп кыйммәт итеп гаделлекне, рухи матурлыкны күтәрә һәм кешелекнең эш-гамәлләрен дә шушы бизмәннәргә салып үлчи, дөньяны үзгәртү теләге белән яна. Мондый шигырьләрдә кешене зурлау фәлсәфәсе алга чыга. Шагыйрьнең зур иҗатка аяк баскан чорында ук Такташтан «...Әйе, минем көчле рухымнан / җир вә күкләр калтырар» кебек юлларны эпиграф итеп алып язылган «...Елыйелый, сугыша-сугыша җирдә....» шигыре татар шигъриятенең «визит карточкасы»на әйләнә:

Йә дөньяны үзгәртәм мин бүген,
Йә булмаса, үзем үзгәрәм... [5, 14 б.]

Шигырьнең «Үлем белән якалашканда да / Акны кара диеп сөйләмәм» диюче лирик герое дөньяны үзгәртә һәм хакыйкатьне урнаштыра алачагына олы ышаныч белдергән шәхес, хаксызлыкка каршы көрәш аша тормышны үзгәртергә алынган кеше булып күзаллана. Үз чоры өчен мондый кискен лирик герой бөтенләй үзгә һәм яңа була. «Һәр нәрсәгә минем үз атамам / Айны кояш диям, теләсәм» дип, лирик герой дөньяны үзгәртү юлында бернинди киртәләр алдында да туктап

калмаячагы турында сөйли һәм хаксызлыкка каршы көрәштә каләм көченә таянуын белдерә:

Елый-елый, сугыша-сугыша җирдә
Акыл күпме җавап эзләгән...
Йә дөньяны үзгәртәм мин бүген,
Йә булмаса, үзем үзгәрәм [5, 14 б.].

Акылы җавап табалмаган, яшәештәге хаксызлыкларны, аңлашылмаучылыкларны, икейөзлелекне күреп, уңы-сулы буталган гыйсъянчы лирик герой ярсый, шаша, яшәеш кыйммәтләрен кире кага һәм «Йә дөньяны үзгәртәм мин бүген / Йә булмаса үзем үзгәрәм» гыйбарәсен кабатлау аша үз хакыйкатен урнаштыра:

Хаксызлыкны күреп ярсыйм, шашам,
Матурлыкны күреп тезләнәм.
Йә дөньяны үзгәртәм мин бүген,
Йә булмаса, үзем үзгәрәм [5, 14 б.].

«Кеше» (1968) шигыре дә шушы яссылыкта кабул ителә. Биредә лирик герой үзенчәлекле яңгыраш алган метафора-эпитетлар, символик эчтәлекле образ-детальләр аша Кешене галәм югарылыгына күтәрә:

Бу дөньяның мин бер кисәкчеге,
Мин кечкенә генә материк.
Таулар да бар миндә, упкыннар да,
Батырлык бар миндә, матурлык.
Бу дөньяның мин бер материгы,
Урман миндә чәч дип атала...
Минем кояш – бәхет, аем – шатлык,
Яңгыр булып миннән тир тама.
Кайгыларым җир тетрәве төсле,
Сагышларым – гүя ак томан,
Чишмәләрем – чиста күз яшьләрем,
Ә сүзләрем буран, җил сыман [5, 31 б.].

Алга таба шигырь Кешене югары күтәрүнең сәбәпләрен чарлый башлый. Шагыйрь аның Җир шарыннан өстенлеген Хәтер, Акыл һәм Рух бөеклеге белән бәйләп куя. Шушы өч алтын багана Кеше яшәешендәге төп терәк, батырлыкларның нигезе итеп раслана:

Кеше атлы нәни материк мин...
Матурлык бар миндә, батырлык.
Күпме тырышсаң да булмый мине
Хәят диңгезендә батырып! [5, 32 б.]

«Мизгел» (1971) шигырендә дә кешенең зурлыгы, бөеклеге аның фикри һәм рухи көче, йөрәк матурлыгы, яшәештәге күренешләрне тоя һәм бәяли алырлык сизгерлеге белән бәйләп куела. Әлеге югарылыкка Р. Вәлиев Шагыйрьне күтәрә:

Бизмәнләдем күз яшьләрен, таң чыкларын –
барын, барын, барын.
Тик төннәрен януларын,
Бер мизгелгә
уч төбенә куеп тордым.
Әйе, әйе,
мин бер мизгел
шагыйрь булып алдым [5, 46 б.].

Шагыйрьнең 1960 еллар ахырында дөнья күргән «Дисбе» шигырендә дә яшәеш кануннарын кире каккан һәм Иҗатны югары күтәргән лирик герой алга чыга. «Минем, әби, хәзер үз Аллам» дип белдергән лирик герой, әбисенең дисбесен кулына алып, әтисенең, үзенең динсез һәм денсез үткән елларын барлый, шул рәвешле үз чорының яшәеш кыйммәтләрен кире кага. Гыйсъянчылык поэзиясе традицияләрен дәвам итеп, Шигъриятне илаһи югарылыкка күтәрә һәм аның бөеклеген Әдәби сүзнең кешелекне туры юлга күндерүенә мөнәсәбәтле аңлата:

Дисбең исән... Күрсәң иде, әби,
Дөнья хәзер ничек үзгәргән...
Ә мин һаман тугрылыклы сиңа:
Дисбе җыям, әби, сүзләрдән [5, 65 б.].

Шушы ук елларда француз модернисты Шарль Бодлерга багышлап язылган «Шагыйрь» шигырендә дә рухи хөрлек иҗат кешесе белән бәйләп куела. Француз шагыйренең тормыш юлын тергезеп, Р. Вәлиев аның тормыш фаҗигасен дүрт гыйбарә аша ачып бирә: аны аңламадылар, сөйләгәнен тыңламадылар, язган җырын җырламадылар, ашыкмауларын сораса да, еллар соңламадылар. Шагыйрь теләкләренең үзе үлгәннән соң гына тормышка ашуы исә фаҗигалелекне тагын да көчәйтә һәм шагыйрь фаҗигасен кешелек фаҗигасенә әйләндерә:

Менә бүген
Барысы үтте, барысы бетте.
Кешеләр аны әрнеп тыңладылар...
Аңладылар... Соңладылар...
Каберенә башлар орып,
Җырын тыңладылар [5, 67 б.].

Үлем һәм үкенеч мотивларына бәйле төстә шигырь структурасында экзистенциаль халәт тудырыла: кеше гомере чикләнгән, ул вакытлы, кешенең кадере үзе исән чакта беленергә тиеш! Бу халәтне автор яшәешнең иң олы гаделсезлеге буларак бәяли.

Авангард юнәлештәге башка шигырьләрдә дә Кеше Җир шарын үзе теләгәнчә яшәтә алырлык илаһи югарылыкта сурәтләнә һәм автор фикере гаҗәп үзенчәлекле образлар һәм стиль аркылы җиткерелә. Нәкъ менә образлар белән оста эш итү сәләте шагыйрьгә үз чоры өчен гаять кыю яңгырашлы фикерләр җиткерү мөмкинлеген бирә дә. Мәсәлән, «Мизгел» (1971) шигырендә лирик герой болай дип белдерә:

Җир шарына утырып тәмәке төрдем,
Җир шарына басып сүндердем.

Җир шарында арлы-бирле атлап йөрдем [5, 71 б.].

Мондый лирик геройның совет әдәбияты чикләрендә мәйданга чыгуын исәпкә алганда, бу шигъри үрнәкләр әдипнең шактый кыю фикерле, принципиаль карашлы булуын тагын бер кат исбатлый.

Шагыйрьнең 1970 еллардан соң язылган шигырьләрендә ярсу кими төшә һәм шигъриятендә ике тармак аерылып чыга: аерым шигырьләре салмак лирика традицияләрен дәвам итеп, фольклор стилен үстереп алып китә, икенче төркем шигырьләре, аеруча гражданлык лирикасы кысаларында язылганнары, эзоп-киная телен үз итеп, икенчел эчтәлек алымы ярдәмендә җәмгыятькә бәя бирү юлын үз итә.

Шагыйрьнең бер төркем әсәрләрендә халык җырына, аһәңенә, образлылыгына якынаю күзәтелә [16, 292 б.], мондый үрнәкләрдә «салмак лирика» агымы традицияләре алга чыга. Билгеле булганча, «салмак лириклар» иҗатына лиризм, гади һәм традицион шигъри сөйләмгә өстенлек бирү хас; традицион шигърият вәкилләрен сүз сәнгатенең үткән, бигрәк тә халык җыры, Тукай традицияләренә таяну, әхлакый яңаруга омтылыш якынлаштыра һәм бу сыйфатлар татар шигъриятенең милли нигезләргә «кайтуын» тәэмин итә. Әлеге яңарыш та кеше концепциясендәге үзгәрешләрдән башлана. Хөр фикерле, максималист, романтик-көрәшче лирик геройга алмашка милли яшәеш кыйммәтләрен эзләүче, бай күңел дөньясына ия лирик герой килә. Ул әсәрләрдәге дөнья сурәтен үзгәртә, шушы яссылыкта ике хасият ачык билгеләнә: бердән, иҗтимагый, шәхси каршылыклар сәяси яссылыкка кагылмый, икенчедән, консерватизм пафосы – үткәннән килгән тәртип-гадәтләрне саклап, буыннарга җиткерү теләге көчәя. Шушы дулкында авыл, мәхәббәт, хезмәт темалары активлаша, алар фәлсәфи уйланулар белән баетыла. Катлаулы авангард образлар урынына милли шигърияттә элеккедән яшәгән саф сулы чишмә, урман, болын, туган якның иксез-чиксез басу-кырлары, ак каеннар, имәннәр, шомырт-баланнар, тал-тирәкләр, гармун, сандугачлар һәм былбыл, аккош һ.б. романтик образ-детальләр активлаша. Шагыйрьләр халыкчан фикерләүгә, классик шигырь өлгесенә, көйле тезмәгә әйләнеп кайта. Бер яктан, салмак поэзияне фольклордагы халык акылы, фәлсәфәсе, фикерләү үзенчәлеге кызыксындырса, икенчедән, авыз иҗатына хас романтик образлылык, халык җырларының үлчәм-вәзене, структурасы җәлеп итә, шулар нигезендә 1920-1930 еллар лирикасында формалашкан «фольклор стиле» яңара. Халык авыз иҗатыннан килгән образларны, мотивларны файдалану, символлар куллану татар шигъриятенең эчтәлек һәм форма ягыннан киңәюенә китерә [23, 97 б.]. Саф татарча «җырлап торган» фольклор стиле Р. Вәлиев иҗатында милли моңлы һәм яңгырашлы лирик әсәрләрнең активлашуын тәэмин итә.

Мондый юнәлештәге әсәрләрдә, кагыйдә буларак, мәхәббәт темасы калкулана, гомумән, Р. Вәлиев иҗатында мәхәббәт темасы аерым урын тота. «...Хатларыңны утка яктым синең...» (1971), «...Сине эзләп, мин тауларга мендем...» (1977), «Саубуллашу» (1977), «...Күзгеләрне, тәрәзләрне ваттым...» (1971), «Яшьлегем канатында» (1986), «Бәхетем ачкычы» (1987) һ.б. күпләгән шигырьләре шул хакта сөйли. Мондый шигырьләрдә, гадәттәгечә, пейзаж күренешләре, табигать образлары һәм йөрәк образы актив. Мәсәлән, 1980 еллар уртасында язылган «Йөрәк дәшә» шигырендә йөрәк галәмнән дә югары күтәрелеп, кеше рухының бөеклеген тәэмин итүче буларак ачыла, бу бөеклек исә мәхәббәт белән бәйләп аңлатыла. «Йөрәк аңлармы, йөрәк җырлармы, йөрәк түзәрме» гыйбарәләре аркылы лирик герой үз мәхәббәтенең көче турында сөйли. Яисә «Гашыйк булгач» (1970) шигырендә табигать образлары шушы максатка хезмәт итә:

Бер тамчы су – төссез.
Бер бүлмә һава – төссез.
Океан – зәңгәр.
Күк тә зәңгәр.
Кайчандыр бу күзләр төссез иде...
Хәзер – зәңгәр! [5, 20 б.]

Бер генә строфадан торган иреклe шигырьдә автор мәхәббәткә бәйле фәлсәфәсен җиткерә: мәхәббәт – кеше яшәешендәге иң олы көч, ул кешенең күзләрен, күңелен, йөрәген «төскә манган» кебек үк, аның яшәешен, гамәлләрен дә олы мәгънәгә «мана». «Мәхәббәт» (1969-1970) шигырендә дә шушы фәлсәфә үстерелә:

Монда Кояш
океан төбеннән күтәрелә.
Монда сукбай һәм буйдак Ай –
кул сузымы җитә.
Монда давыл
дулкын биеклеге белән үлчәнә...
Монда төн һәм көн бар,
Кыш һәм җәй юк.
Монда
шигырь,
шигырь,

шигырь –

Шагыйрьләр юк [5, 76 б.].

Бер яктан, шигырь структурасында кояш һәм океан, ай, болыт һәм сукмак, көн һәм төн, җәй һәм кыш кебек бинар оппозицияләр аркылы мәхәббәтнең гашыйк кеше өчен үзе бер галәм, үзе бер дөнья булуы ассызыклана. Ахыр чиктә мәхәббәтнең шигырь булуы искәртелеп, шуның аша ике йөрәк иҗат иткән илаһи дөнья булуына да басым ясала. «Метаморфозалар» (1969) шигырендә дә охшаш сурәт тудырыла. Идел, бөре, сабый егет образлары аркылы шагыйрь мәхәббәтне, гомумән, яшәешнең, галәмдәге тормышның нигезе, үзәге итеп күтәрә. «Тормыш» (1969) шигырендә дә мәхәббәт яшәешне дәвам итүче көч югарылыгында бәяләнә.

Мәхәббәт темасы белән янәшәдә мондый стильдәге шигырьләрдә авыл һәм әниләр темасының активлашуы күзәтелә. Әдип асыл ышанычны, рухи кыйбланы татар халкының гореф-гадәтләрендә, өлкән буынның, әнисенең яшәү рәвешендә таба. Мисал өчен, «Юлларым» (1987), «Идел суы» (1987), «Туган ягым» (1976), «Кошлар кайта» (1976-1977), «Хатлар көтәм авылдан» (1991), «Безнең җыр», «Ай батканда, таң атканда» (1990) кебек авыл темасына язылган күпләгән шигырьләрендә гомумкешелек кыйммәтләре, яшәү мәгънәсе турында уйланулар үзәккә куела. Туган як образын лирик-фәлсәфи төсмерләрдә баетып, шагыйрь аны үзенә иң якын, изге урын буларак тәгәлләштерә:

Инешем, ак чишмәм, тауларым,
Талларым, кырларым, кошларым!
Мин сездә күпме җәй җәйләдем,
Мин сездә күпме кыш кышладым! [5, 10 б.]

Авыл, туган як темасы белән янәшә һәрвакыт әни, гомумиләштерелгән Ана образы килә. Әнисенә багышланган шигырьләре белән Р. Вәлиев Аналарның бөеклегенә дан җырлый, аны иң бөек идеал итеп татар укучысына ирештерә. Бу төркем әсәрләр еш кына әниләрдән аерылу яки еракта булу сәбәпле туган сагыш хисе, юксыну кичерешләре белән сугарыла. Мәсәлән, «Сагынам» (1988) шигырендә лирик герой күңелендәге сагыш хисе әнисеннән аерылуга бәйле туа һәм шигырьнең буеннан-буена үстерелә бара:

Су буенда үскән өянкеләр
Синең кебек ак шәл ябынган.
Синең чәчең төсле ак җил тузгый, -
Мин кышларда сине сагынам [5, 160 б.].

Алга таба язгы, җәйге, көзге табигать күренешләре, һәр фасылда әнине сагыну тойгысының үстерелә баруы аркылы «офыкларга карап, һәр көн саен, / сине уйлыйм, сиңа табынам» дип белдергән лирик герой укучыны бер фикергә алып килә: Әнине юксыну хисе Анадан аерылган бала йөрәгендә даими хискә, Әнине сагыну тойгысы яшәү рәвешенә әверелә һәм кеше күңелен мәңгелек сагышка сала! Р. Вәлиевның Аналарга девизга әверелгән «Нигә, әни, нигә картаясың?» (1987-1988) шигырендә дә шушы ук фикерләр дәвам иттерелә.

Мондый әсәрләрдә фольклор стиленең яңарышы шигырьләрнең үлчәмендә, стилендә дә чагылыш таба. «Дулкын» (1967), «Таң җыры» (1986), «Җиңүчегә» (1986), «Кояштай елмай» (1987) һ.б. шигырьләре шушы фикерне дәлилли:

Чем-кара карлыгачлары,
Гөнаһсыз иде яры.
Ник шунда гына калмады?
Ник дулкын китте ары? [5, 156 б.]

Мондый шигырьләрдә татар халык җырларына хас структура күзәтелә: строфаның беренче ике тезмәсендә табигать күренеше тасвирлана, соңгы ике тезмә лирик геройның хис-кичерешләр сәбәбен тергезә. Мондый стильдәге күп кенә шигырьләр татар халык җырларына хас 8/7 үлчәмендә языла.

Халык җырларына хас аһәң, шигырьнең эчке көе, моңы Р. Вәлиевнең бик күп шигырьләрен җыр текстына әйләндерә. Шагыйрьнең аерым шигырьләре хәтта татар халык көйләренә йөз тотып та иҗат ителә. «Дулкын» (1967), «Ай, дуслар» (1988), «Таң җыры» (1986), «Идел суы» (1980), «Бер алманы бишкә бүләек» (1968) һ.б. җырлары шул хакта сөйли:

Бакчалардан былбыл качса,
Көзләр тисә алмагачка,
Кайгы төшсә безнең башка, –
Бер кайгыны бишкә, әй, бүләек [5, 55 б.].

Татар шигъриятендә сирәк очрый торган күренеш: Р. Вәлиевның аерым гражданлык лирикасы үрнәкләре дә җыр булып китә, аларда да күңел лирикасы үрнәкләрендәге кебек эчке аһәң, лирик ритм тудырыла. Мәсәлән, «Ватаным» (1969) шигыре шундыйлардан:

Инде мин ничәнче мәртәбә
Гасырлар китабын актардым.
Күпме яу, сугышлар аркылы
Син җиңеп чыккансың, Ватаным.
– Сез кайсы халыктан? – дисәләр,
Батырлар исемен атадым.
Батырлар утларга керделәр,
Тик исән булсын дип Ватаным [5, 146 б.].

Шушы ук үзенчәлек Р. Яхин, Ә. Бакиров, И. Шәмсетдинов, М. Яруллин, Ф. Әхмәтов, Р. Кәлимуллин, Л. Батыр-Болгари, Р. Әхиярова,

М. Шәмсетдинова, Р. Абдуллин, Ш. Тимербулатов, Л. Хәйретдинова һ.б. күренекле композиторлар көйләр язган «Татарстан» (1968), «Бәхетем башкаласы» (1988), «Саумы, Казан!» (1991) кебек гражданлык лирикасы үрнәкләрендә дә, «Нигә, әни, нигә картаясың?» (1987-1988), 1980 елларда язылган «Зинһар өчен, кермә төшләремә...», «Чаба поезд, чаба» кебек лирик тезмәләрдә дә актуаль булып кала.

Башлангыч чор иҗатында актив гыйсъянчы лирик геройны шәхси кичерешләр өермәсендә тасвирланган, тыныч тормыш матурлыгын җырлаучы лирик герой алмаштырса да, Р. Вәлиев иҗатында җәмгыять гаме, ил һәм халык гаме актуаль булып кала. Туган җир, туган нигез, ата-баба җире, туган туфрак, ватан, нәсел-ыру кебек милли яшәешкә бәйле төшенчәләр аша аның шигырьләрендә әкренләп милли проблемалар калкытып куела башлый. Шулай шагыйрь иҗатында халык өчен, милләт өчен иң мөһим «нигез» кыйммәтләр хакында сөйләшү башлана. Шушы сөйләшү сабантуйлар, йола-гадәтләр, халык тарихында язу, урта гасырлардагы иҗатчылар, тарихтагы аерым сәхифәләр һ.б. турында бик күп шигырьләр иҗат ителүгә китерә. Мәсәлән, беренче карашка көз сурәте тудырылган кебек тәэсир калдырган «...Һәр көз саен таллар телсез калган...» (1970) шигырендә соңгы тезмәләр әсәрдә милли эчтәлекне калкулата. Агач тамыры / нәсел тамыры / милли традицияләр янәшәлеге тудырылып, хәтер, милли тамырлар милләт яшәешенең нигезе, аны алга таба да яшәтүче, көч бирүче үзәк итеп күтәрелә:

Көзге җилләр телем алсалар да,
Тамырымда мәңге калырмын [8, 52 б.].

1970–1990 еллар аралыгында язылган аерым шигырьләрдә тарихи шәхесләр («Сөембикә манарасы», «Агыйделдә боз китә» һ.б.), тарихи хәтер («Кабан күле», «Дисбе», «Илле яшь тутырган абыйлар», «Идел», «Утлы хәтер» һ.б.), тарих («Борынгы Болгарда», «Яңа «Карурман», «Урман» һ.б.), мәдәни мирас («Күздә моң, күңелдә торгынлык» һ.б.) милләтне яшәтүче көч, милли үзаң билгесенә әверелә.

Гражданлык лирикасы үрнәкләрендә гражданин лирик герой алга чыга, ул җәмгыятьтәге яшәеш кануннарына бәя бирергә омтыла, күп вакыйгаларга үз мөнәсәбәтен белдерә. Р. Вәлиевнең гражданлык лирикасына мөнәсәбәтле әсәрләрендә кинаяле-асмәгънәле яшерен эчтәлек, эзоп теле алымы активлаша. Нәкъ шул алым совет идеологиясе иләге, цензура аша уза алмаслык күп кенә шигырьләрне укучыга ирештерү мөмкинлеген бирә. Мондый шигырьләрнең күпчелегендә икенчел эчтәлек символлар аша тудырыла, шушы юлда шагыйрь иҗаты традицион символлар белән янәшәдә индивидуаль символлар белән байый. Мисал өчен, «Яз» (1969) шигырендә яз образы өр-яңа мәгънә калыпларында кулланыла. Беренче укылышта ул ил тормышындагы яз, яңарыш тәэсирендә уяну кабул ителә, сынландыру алымы шуңа ишарә ясый:

Утызы да тулмый февраль киткән...
Урамнарга шыплап март тулган.
Агачларның саллы җаясенә
Ук түгел лә... яфрак тартылган [5, 54 б.].

Алдагы строфаларда әлеге яңарышның һәр кеше тормышына, күңеленә кагылып үтүе төгәлләштерелә:

Кайгыларны салыйк гөрләвеккә,
Тургай итеп чөйик шатлыкны!
Яз хәбәрен ишетеп барча кошлар
Безнең якка таба ашыкты [5, 54 б.].

Әнә шулай Р. Вәлиев үз буынына бәя бирә, аларның омтылышлары, зур идеаллар белән янып яшәве укучы күңелендә соклану катыш якты бер моң тудыра. Аларның «ике кулны бөергә куеп сөйләшүе», «күңелләрендәге бозның китүе» ул өметләрнең аклануына ышаныч уята.

1970 еллар башында дөнья күргән «Язгы буран» шигырендә исә язгы буран образы икенчел эчтәлектә җепшеклек сәясәте, XX гасыр уртасындагы иҗтимагый-сәяси үзгәрешләр, шушы үзгәрешләр дулкынында мәйданга килгән яшь буын булып укыла. Әмма ахырда лирик геройның туңуы ул өметләрнең аклануына шик тудыра, мондый иҗтимагый вазгыять борчылу уята.

Беренче шигырьләреннән булган «Минем эти (Дустым көндәлегеннән)» шигырендә «Минем эти һаман яз аенда! / Минем эти һаман кырык биштә!» дигән юллар укучы игътибарын Бөек Ватан сугышында һәлак булганнарга юнәлтә һәм лирик геройның 45 яшендә сугышта үлгән әтисенә хисләре кебек кабул ителә. Бу юлларның шигырь структурасында кабатланып торуы һәм шигырьне каймалап алуы, тимер кыршау, тарих тәгәрмәче кебек символик образлар кулланылышы башка мәгънәләрне ачу мөмкинлеген дә бирә:

Минем эти
Тапталып үлде...
Тимер кыршау кидергәндә...
Тарих тәгәрмәченә...
Минем эти!.. [5, 19 б.]

«Тарих тәгәрмәченә кидерелгән тимер кыршау» образы төрле дәверләрдә ил тарихы кичергән тарихи фаҗигаләргә ишарәли. Шуңа бәйле шигырь тукымасындагы әрнү хисе шәхси кысалардан чыгып китеп, тарих фаҗигасенә эләккән күп язмышларга бәйле үсеп китә.

Аерым шигырьләр Р. Вәлиевның эзоп теле алымы белән гаять оста эш итә алуын дәлилли. Мисал өчен, беренче карашка туйга бәйле шатлык хисе өстенлек иткән «Авылда туй» (1970) шигырендә урыс капка образы шигырьне бөтенләй башка мәгънәләргә көйли:

Киереп ач урыс капкаларны!
Керсен кунак безнең өйгә дә!..
...Каерып ач урыс капкаларны! –
Керсен бәйрәм татар өенә [5, 70 б.].

Аерым гражданлык лирикасы үрнәкләрендә иҗтимагый фәлсәфә көчәя башлый, әлеге сыйфат шагыйрьгә иҗтимагый эчтәлекне милли эчтәлек белән сугару мөмкинлеген бирә. Мисал өчен, 1970–1980 еллар чигендә иҗат ителгән «Борынгы Болгарда» шигырендә лирик геройның әрнүе тарихи үткән белән бәйләп куела:

Хәрабәләр, ташлар арасында
Башын иеп тора кылганнар...
Бабайларның сүзен сөйләр өчен
Тик кылганнар гына калганнар [5, 121 б.].

Шул ук вакытта кылганнар образының татар әдәбиятында калыплашкан традицион эчтәлеге яраклашып яшәргә күнеккән буын мәгънәсен яңарта. Бу очракта лирик геройның әрнүе үз фикере, анык карашы булмаган милләт улларының киләчәгенә тоташа. Яисә шул ук елларда язылган «...Батырлыклар турында язар идем...» шигырендә киная рухи хөрлек булмау турында сөйләүгә юнәлтелә. Беренче карашка «Җәлил яткан төрмәләрне күрсәм» тезмәсе ярдәмендә рухи хөрлек булмау татар шагыйренең язмышына, тоткынлык фаҗигасенә бәйле кабул ителсә, икенче яктан совет тормышына мөнәсәбәтле аңлашыла.

«Үзгәрергә» (1990) шигыре яшәешнең ике чигендә басып торучы кеше фәлсәфәсе буларак та, «җанны талкый һаман заман уе / төште инде сагыш йөзләремә... / яшәп булмый элек яшәгәнчә / кирәк безгә, кирәк үзгәрергә!» [5, 270 б.] юллары аша җәмгыятьнең үзгәрешләр чорында яшәү кыйбласын эзләгән шәхес халәте кебек тә кабул ителә. Үткән көннәр / яңа көн каршылыгы бу эчтәлекне көчәйтә генә:

Итәгемнән тарта кара төннәр...
Ышаналмыйм кайчак түзәремә.
Яңа көнгә яңа кеше кирәк...
Кирәк безгә, кирәк үзгәрергә [5, 270 б.].

Әмма шигырьнең соңгы юлларында өченче эчтәлек ачыла, «без» дип кабатлау аша шагыйрь милли эчтәлеккә ачкыч бирә. Әлеге асмәгънә «Алдан бара әйдәп фидаиләр.../ Кирәк безгә, кирәк үзгәрергә» һәм «Алдан бара әйдәп фидаиләр.../ Иyртерләр микән үзләренә» [5, 270 б.] дигән юлларга яшерелгән һәм ул авторның татар халкын яңа заманда яңача яшәргә чакыруы булып яңгырый.

Аерым шигырьләрдә эчке эчтәлек символлар ярдәмендә түгел, янәшәлекләр аша ачыла. Мондый шигырьләрдә образ-детальләр аерым әһәмияткә ия һәм алар ачыктан-ачык фикер әйтүгә юнәлтелә. Мәсәлән, «Музейда янгын» (1987-1988) шигырен музей яну һәм милләт тарихы яну ул дигән фикер үтәли кисеп бара. 1990 елларда язылган «Чират» шигырендә исә ит чабучы һәм Палач балтасы янәшәлеге, Ф. Борнаш, К. Тинчурин, Ш. Усманов, Х. Туфан кебек шәхес культы корбаннары булган татар зыялылары образлары базардагы ит чабу күренешенең асылда үткәндәге ил кичергән фаҗигаләрне тергезүен раслый. Әнә шулай поэтик мөмкинлекләр, образ-символлар кулланылышы шагыйрьгә үз чоры өчен гаять үзенчәлекле фикерләр җиткерү мөмкинлеген бирә.

Төп нәтиҗәләр

1. Разил Вәлиев XX гасырның икенче яртысы – XXI гасыр башы татар шигърияте үсешенә зур өлеш кертә. Әдәби традицияләрне яңарту һәм трансформацияләү аша ул татар поэзиясендә дәвамчанлыкны һәм яңарышны тәэмин итә.

2. Разил Вәлиев әдәбиятның өч төрендә дә нәтиҗәле эшли: проза өлкәсендә үзенчәлекле әсәрләре белән чыгыш ясый, шигърият мәйданында үз йөзе булган талантлы шагыйрь булып танылa, сәхнә әдәбиятын да үзгә әсәрләр белән баета. Шулай да татар әдәбияты тарихында Шагыйрь булып танылa.

3. Разил Вәлиев шигъриятенең йөзен билгеләүче төп поэтик үзенчәлекләр буларак гыйсъянчылык традицияләрен яңарту, шушы юлда лирик герой концепциясен үзгәртү, фольклор стилен дәвам итү һәм үстерү, гражданлык лирикасын эчке киная һәм иҗтимагый фәлсәфә белән баету билгеләнә.

4. Әдәбиятка сүз сәнгатенең яңа сукмаклар эзләгән чорында килеп, Р. Вәлиев аның үсеше өчен яңа мөмкинлекләр таба, үз иҗат үрнәкләре белән татар шигъриятендә лирик герой концепциясен үзгәртү, кыю фикерләр җиткерү мөмкинлекләрен дәлилли.

Йомгак

Шул рәвешле, Разил Вәлиев күпкырлы иҗаты белән татар шигъриятенә үзгә сулыш өрә. Иҗатының башлангыч чорында ук язылган «Кеше» (1968) шигырендә ул үзенең яшәү һәм иҗат итү кредосын билгеләп, болай дип яза:

Күпме тырышсаң да булмый мине
Хәят диңгезендә батырып! [5, 35 б.].

Үз кичерешләре аша халык язмышын җиткерә алган, халкының бүгенгесе һәм киләчәге өчен борчылган, кешелекнең рухын яңарту идеалы белән янган шигърияте Р.Вәлиевның үз мәсләгенә тугры калуын дәлилли. XX гасыр уртасында милли традицияләрне тергезеп, аларны яңа алымнар белән баетып, сүз-сурәт тудыруның яңа алымнарын тергезеп, ул татар шигъриятенә кабатланмас, бай һәм күпкырлы иҗат калдырды.

Әдәбият

1. *Вәлиев Р.* Зәңгәр кабырчыклар: шигырьләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. 93 б.
2. *Вәлиев Р.* Яшен тамыры: шигырьләр һәм җырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. 127 б.
3. *Вәлиев Р.* Ядкарь: шигырьләр, җырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 144 б.
4. *Вәлиев Р.* Бер алманы бишкә бүләек: җырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. 144 б.
5. *Вәлиев Р.* Кышкы учак. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. 382 б.
6. *Вәлиев Р.* Сүзләрдән дисбе: шигырьләр, җырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. 224 б.
7. *Вәлиев Р.* Сайланма әсәрләр: шигырьләр, җырлар. 4 китапта. Кит.1: шигырьләр, җырлар. Казан: Милли китап, 1999. 568 б.
8. *Вәлиев Р.* Әсәрләр: шигырьләр, җырлар: 4 томда. Т.1: Шигырьләр, җырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. 527 б.
9. *Вәлиев Р.* Күз балкышы: шигырьләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 279 б.
10. *Вәлиев Р.* Мәхәббәт һәм нәфрәт: шигырьләр, повестьлар, истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 543 б.
11. *Ошанин Л.* Разил Вәлиев // Казан утлары. 1979. №10. Б.80–82.
12. *Галиев М.* Язмышка рәхмәт // Галиев М. Рух: фәлсәфи язмалар, әдәби портретлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 332-355.
13. *Госманов М.* Алтын бусаганы атлаганда // Госманов М. Гасырдан – гасырга. Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. Б.334–339.
14. *Хисамов Н.* Кеше атлы бер кыйтга мин... // Мәдәни җомга. 2010. 24 дек. Б. 14-15.
15. *Хисамов Н.* Иҗатчының шигъри дөньясы // Н.Хисамов. Татар шагыйрьләре: монографик мәкаләләр, иҗат портретлары һәм этюдлар. Казан: Татар кит. нәшр., 2012. Б. 239-247.
16. *Заһидуллина Д.* Разил Вәлиев // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. Т. 7: 1985–2000 еллар. Казан: «Фолиант» нәшр., 2019. Б. 289–309.
17. *Зәйдулла Р.* Дулкын биеклеге // Вәлиев Р. Күз балкышы: шигырьләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 2-7.
18. *Миңнуллин Т.* Талантлы буынның бер вәкиле // Мәдәни җомга. 2016. 16 дек. Б. 8–9.
19. *Гаташ Р.* Дөнья гамен җанга уйдырып... // Мәдәни җомга. 2012. 6 апрель. Хәсәнова А. Шагыйрь дисбесе: [иҗат кичәсе тур.] // Ватаным Татарстан. 2012. 11 апрель. Б. 2.
20. *Ятимова Ф.* Особенности языка и стиля поэзии Разиля Валиева: автореферат дисс... канд. филол. наук. Казань, 2008. 22 с.
21. Терминология современного зарубежного литературоведения. (Страны Западной Европы и США) / отв. ред.: Ильин И.П., Цурганова Е.А. М.: ИНИОН, 1992. 218 с.
22. *Борухов Б.* Введение в мотивирующую поэтику // Филологическая герменевтика и общая стилистика. Тверь: Изд-во Тверского ун-та, 1992. С. 5 – 28.
23. *Йосыпова Н.* XX гасырның икенче яртысы татар шигърияте: традицияләр һәм яңачалык. Казан: «Школа» редакция нәшрият үзәге, 2021. 296 б.

«СОБИРАЮ ЧЕТКИ ИЗ СЛОВ...»: СВОЕОБРАЗИЕ ПОЭЗИИ РАЗИЛЯ ВАЛЕЕВА

Нурфия Марсовна Юсупова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
faikovich@mail.ru.

В статье, посвященной жизненному и творческому пути Разиля Валеева, выявлено место поэта в татарской поэзии второй половины XX – начала XXI века. Произведения писателя проанализированы сквозь призму проблемы традиции и новаторства. Р. Валеев плодотворно работал в трех видах словесного искусства. Значительных результатов ему удалось достичь на по-

этическом поприще. Многие стихотворения Р. Валеева стали для татарской поэзии «программными». В ходе анализа литературного процесса второй половины XX – начала XXI века раскрыты особенности лирического героя его поэзии, выявлены открытия поэта в системе мотивов. Доказано, что Р. Валеев в процессе творческих поисков возрождает традиции бунтарской поэзии в духе Хади Такташа, создает уникальный символический ряд образов, успешно применяет эзопов язык, прибегает к фольклорным образам для достижения лиризма.

Ключевые слова: Разиль Валеев, лирический герой, поэзия, образ, жанр, мотив, литературный прием, эзопов язык, фольклорный стиль, гисианизм